

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Харківський національний університет внутрішніх справ

Факультет № 3

Кафедра педагогіки та психології

МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ

ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

з навчальної дисципліни

«Психологія злочинності дітей і молодіжних угруповань»

вибіркових компонент освітньої програми першого рівня вищої освіти

(053 «Психологія» (психолог ювенальної превенції))

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 3
Протокол від 29.08.2023 № 8

ПОГОДЖЕНО

Секцією науково-методичної ради
з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін ХНУВС
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри педагогіки та психології
(Протокол від 29.08.2023 № 13)

Розробник:

*Старший викладач кафедри педагогіки та психології факультету № 3 ХНУВС,
кандидат психологічних наук, доцент – Олена МАКАРОВА*

Рецензенти:

*Доцент кафедри психології та педагогіки Харківської державної академії
культури, кандидат психологічних наук, доцент - Ігор ВІДЕНЄСВ
Доцент кафедри педагогіки та психології факультету № 3 ХНУВС, кандидат
психологічних наук, доцент – Вікторія ДОЦЕНКО*

2. Розподіл часу навчальної дисципліни за темами

Номер та назва навчальної теми	Кількість годин, відведених на вивчення навчальної дисципліни						Література Вид контролю
	Всього	з них:					
		лекції	Семінарсь	Практичн	Лаборатор	Самостійн а робота	
Тема № 1 Сутність та причини злочинної поведінки неповнолітніх.	10	6	6	-	-	10	Основна 1,2,3,4 допоміжна 4
Тема № 2. Соціально дезадаптована та адиктивна поведінка неповнолітніх.	16	8	8	-	-	10	Основна 2,3,4 Допоміжна 1
Тема № 3. Кримінальна психологія неповнолітніх.	16	8	8	-	-	20	Основна 1,3,5,8 Допоміжна 4
Тема № 4. Психологічні аспекти профілактичної роботи з неповнолітніми правопорушниками.	12	8	8	-	-	20	Основна: 3, 4 Допоміжна: 4
Всього за семестр № 7:	120	30	30	-	-	60	залік

3. Методичні вказівки до семінарських занять

Тема № 1: Сутність та причини злочинної поведінки неповнолітніх

Семінарське заняття: Сутність та причини злочинної поведінки неповнолітніх

Навчальна мета заняття: дослідити соціально-психологічні аспекти злочинної поведінки неповнолітніх, зміст, головні тенденції, категоріальний апарат й фактори впливу, визначити базові психологічні особливості, що вирізняють дитячу й підліткову злочинність з-поміж дорослої.

Час проведення – 6 годин.

Навчальні питання:

1. Головні тенденції злочинності неповнолітніх в Україні.
2. Вікові та соціально-психологічні особливості особистості неповнолітнього злочинця.
3. Чинники злочинності неповнолітніх.

Методичні вказівки

У відповіді на питання семінарського заняття, потрібно, насамперед, звернути увагу на те, що на стан, структуру, динаміку злочинності серед неповнолітніх істотно впливають деякі демографічні характеристики регіону:

чисельність неповнолітнього населення; частка в них різних соціальних груп; чисельність неповних та неблагополучних сімей; частка дорослого населення із низьким культурно-освітнім рівнем та інші умови життя та виховання неповнолітніх.

Більш детально необхідно розкрити наступні аспекти, що мають місце у сучасній злочинності неповнолітніх: 1) її кількісні показники зростали в середині 90-х років минулого століття, потім намітилась стабілізація; 2) спостерігається все більша кількість неповнолітніх, що заподіюють корисливі та корисливо-насильницькі злочини (крадіжки, грабежі, розбійницькі напади); 3) збільшується кількість злочинів, які потребують кримінальної «кваліфікації» (квартирні крадіжки, викрадання автотранспорту, рекет та ін.); 4) відбувається подальше «омолодження» злочинності; 5) зростає питомої ваги дівчат серед злочинців, їх участі у тяжких злочинах (розбійницьких нападах, зґвалтуваннях і, навіть, убивствах); 6) спостерігається вчинення тяжких злочинів з незначних приводів, а то й взагалі без приводу, їх виняткова жорстокість і зухвалість; 7) з'явилися «нетрадиційні» для неповнолітніх злочини (ритуальні вбивства, шантаж, самозахоплення, вандалізм, використання новітніх інформаційних технологій тощо); 8) збільшуються так звані «фонові» прояви (вживання наркотиків, пияцтво, токсикоманія, проституція, небажання займатись суспільно корисною працею, поширення венеричних хвороб і СНІДу); 9) зростає число осіб, які мають психічні відхилення від норми, перебувають у пограничному з неосудністю стані; 10) почастишали випадки взаємодії неповнолітніх злочинців з дорослими, які виступають у ролі організаторів злочинів; 11) злочинність неповнолітніх набуває групового характеру, дедалі більшої організованості.

Відповідь на друге питання передбачає опрацювання теоретико-методологічних підходів щодо особливості позначення концепту «злочинності неповнолітніх». Необхідно зазначити, що в літературі не існує однозначного визначення поняття «злочинність неповнолітніх». Так, поряд із зазначеною категорією нерідко зустрічається термін «підліткова злочинність». Таке ототожнення не є цілком правильним, оскільки за показниками вікової психології підліток — це дівчина чи хлопець у віці від 12 до 16 років. За підлітковим віком настає юність, проте поняття "юнацька злочинність" теж буде неточним, оскільки юнацький вік не закінчується у 18 років. Іноді застосовують термін "дитяча злочинність". Однак таким поняттям можна умовно позначити діяння осіб у віці до 15-16 років, бо злочини, які вчиняють особи у 17—18 років, аж ніяк не назвеш дитячими. Отже, поняття злочинності неповнолітніх пов'язане із сукупністю діянь, учинених особами, які не досягли повноліття, тобто віком від 14 до 18 років. У кримінологічному аспекті цей період розмежовується на три вікові групи: 14–15, 15–16 і 17–18 років. Водночас на злочинність неповнолітніх впливає вчинення суспільно небезпечних діянь підлітками молодшого віку (10–13 років), а також учинення злочинів юнаками

(18–21 і 22–25 років). Вік (у психології) — категорія, яка слугує для позначення тимчасових характеристик індивідуального розвитку. На відміну від хронологічного віку, який виражає тривалість існування індивіда з моменту його народження, поняття психологічного віку позначає певний, якісно своєрідний щабель онтогенетичного розвитку, який обумовлюється закономірностями формування організму, умовами життя, навчання і виховання.

Підготовка до відповіді на третє питання потребує ретельного дослідження факторів впливу на злочинність неповнолітніх. Зокрема, необхідно вказати, що причини й умови скоєння злочинів неповнолітніми загалом такі самі, що й зумовлюють злочинність дорослих. Це такі самі негативні явища і процеси, що відбуваються у суспільстві на макро та мікрорівні. Але з урахуванням особи неповнолітнього вони мають певну специфіку, що пов'язана з особливостями соціально негативних потреб та інтересів неповнолітніх правопорушників. Найхарактернішими властивостями неповнолітніх є їх бажання утвердитись, романтизм, почуття ліктя (згрупованість), інтерес до забороненого "плоду" та ін. Проте головне — напрям цих бажань та інтересів. Дорослі покликані допомагати молоді розвиватись у позитивному напрямі, блокуючи напрямки, що мають яскраво виражений негативний характер. Це означає, що потрібен послідовний процес виховання підлітка в сім'ї, школі, на виробництві. А якщо на неповнолітнього справляється явно негативний вплив або його ігнорують як особистість, психологічні якості його як особи набирають антисоціальної спрямованості. Далі варто розглянути детальніше конкретні чинники скоєння злочинів неповнолітніми: соціально-економічні, медико-біологічні й психолого-педагогічні.

Відповідь на останнє питання має враховувати той факт, що розвиток дитини є нерівномірним. На одних етапах зміни у дитячій психіці відбуваються повільно та поступово (стабільні періоди), на інших — бурхливо і швидко (кризові періоди). Послідовність розвитку визначається чергуванням стабільних і критичних періодів. Незначні та малопомітні для оточення зміни під час довгих стабільних періодів зумовлюють появу вікових новоутворень внаслідок якісних стрибків у розвитку під час криз. Під час кризи дитина за дуже короткий термін змінюється у своїх основних рисах. Це революційний, бурхливий, стрімкий перебіг подій як за темпами, так і за змістом змін, що відбуваються.

Для кризових періодів характерні певні особливості: 1) Їх межі вкрай невиразні, розмиті. Криза настає непомітно, дуже важко визначити момент її початку й завершення. Різке загострення (кульмінація) спостерігається лише в середині цього етапу. Апогей кризи для дитини виявляється у зміні поведінки дитини, її "важковиховуваності". Дитина ніби виходить з під контролю дорослих, стає вередливою, стрімко знижується успішність у школі та

працездатність, зростає кількість конфліктів з оточенням. Внутрішнє життя пов'язане з болісними переживаннями. 2) Розвиток під час кризи має переважно негативний характер, що і може стати підвалиною розвитку антисоціальної спрямованості неповнолітньої особи.

Надалі необхідно проаналізувати діагностичні ознаки « підліткової кризи», а також наступні постулати в контексті підліткової злочинності:

- причина кризи підліткового віку полягає в неузгодженості процесів статевого дозрівання, загальноорганічного розвитку та соціального формування;
- криза підліткового віку не має обов'язкового універсального характеру, а залежить від соціальних умов;
- криза підліткового розвитку з'являється тоді, коли дорослі не змінюють своєї поведінки у відповідь на появу в підлітків прагнення до нових форм взаємин з ними;
- дорослі, які звикли до поступових змін у поведінці дитини, виявляються неозброєними перед раптовими і кардинальними перетвореннями в поведінці підлітка, не встигають перебудувати свій стиль спілкування з ним.

Теми для рефератів:

1. Предмет і завдання дисципліни «Психологія злочинності дітей та молодіжних угруповань».
2. Головні тенденції у сучасній злочинності неповнолітніх.
3. Стан, структура та динаміка злочинності серед дітей та підлітків в Україні.
4. Вікові характеристик індивідуального розвитку особистості.
5. Вікові кризи: психологічна характеристика.
6. Перехід від дитинства до юності: психічні ознаки початку пубертатного періоду.
7. Конфлікти та протиріччя юнацького віку.
8. Проблемні питання формування моральної та правової свідомості молоді.

Рекомендована література

Основна:

1. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна педагогіка» у двох частинах. – Ч. II. Практична частина. – 2-ге вид., перероб і доповн. К., 2016. 193 с.

Допоміжна:

1. Ярмиш, І.О. Психологічні механізми адаптації підлітків з кримінальною поведінкою в умовах примусової ізоляції : Автореф дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / Нац. ун-т внутр. справ України. Х., 2003. 20 с.

Тема 2 Соціально дезадаптована та адиктивна поведінка неповнолітніх.

Семінарське заняття: Соціально дезадаптована та адиктивна поведінка неповнолітніх.

Навчальна мета заняття: дослідити соціально-психологічні аспекти злочинності дітей й підлітків контексті проблематики дезадаптивної та адиктивної форм поведінки.

Час проведення – 8 годин.

Навчальні питання:

1. Соціально дезадаптована поведінка дітей як передумова правопорушень неповнолітніх.
2. Діагностичні ознаки та причини типів соціальної дезадаптації.
3. Сутність, форми прояву та наслідки адиктивної поведінки дітей та підлітків.

Методичні вказівки

Відповідь на перше питання семінарського заняття потребує врахування того, що процес соціалізації постійно супроводжується необхідністю вибору людиною однієї з альтернатив поведінки, різноманітними реакціями у взаємодії з окремими людьми та соціумом. Стимулом для вдосконалення, досягнення гармонії з оточенням є соціальні норми – сукупність вимог і очікувань, що висуває соціальна група, організація, суспільство до своїх членів з метою здійснення діяльності (поведінки) усталеного зразка (типу). Нормативні вимоги й очікування фіксуються і виражаються як у вербальній формі (писані закони, інструкції, кодекси), так і в невербальній (символічна атрибутика, народні моральні норми поведінки).

Суб'єкти діяльності, дотримуючись соціальних норм співжиття, вимагають від інших відповідної поведінки. Нормальною вважається поведінка, яка адекватно відповідає потребам і можливостям розвитку та соціалізації індивіда в рамках його взаємодії з мікросоціумом. Проте немало індивідів негативно реагує на вимоги суспільства, що спричинює відхилення у поведінці. Поведінка з відхиленням - девіантна (лат. *deviatio* - відхилення) – система дій і вчинків, які суперечать загальноприйнятим соціальним нормам права, культури, моралі. Девіантної поведінки набувають люди, соціалізація яких проходить у середовищі, що сприяє такій поведінці (агресія, аморальність, насильство). У цьому середовищі дані фактори вважаються нормальними, а суспільство ставиться до них толерантно. Значними симптомами порушень визнають наявність таких рис психічної незрілості: залежність від чужої думки та ситуації, нездатність активно впливати на неї, слабкість реакції на критику, невираженість власних вольових установок, слабкість самоконтролю, саморегуляції, поєднання інфантильності з афективною збудливістю, стійкий психологічний бар'єр з дорослими. Очевидно, що поведінка з відхиленням є одним із проявів соціальної дезадаптації – порушення процесу активного пристосування індивіда до умов соціального середовища засобами взаємодії та

спілкування за хибного або недостатньо розвиненого уявлення людини про себе та свої соціальні зв'язки й міжособисті контакти.

Ведучи мову про дитячо-підліткову дезадаптацію, варто уточнити категорії дітей, які зазнають цього процесу: діти шкільного віку, які не відвідують школу; діти-сироти; соціальні сироти; підлітки, які вживають наркотичні і токсичні речовини; підлітки сексуально розпусної поведінки; підлітки, які здійснили протиправні дії.

Далі проаналізуйте такі варіанти поведінки з відхиленням:

1) відхилення, яке не є порушенням загальноприйнятих етичних норм. Це може бути поведінка, яка не відповідає віку дитини при її нормальному психічному розвитку (наприклад, підлітку подобається гратися з дитячими іграшками);

2) порушення загальноприйнятих норм, які не є правопорушенням (наприклад, егоїзм, замкненість, скупість, недовірливість, жорстокість, які, якщо їх не подолати, можуть привести до правопорушення);

3) правопорушення, тобто поведінка, що порушує правові норми, статті адміністративного чи кримінального законодавства;

4) поведінка з відхиленням, що зумовлена патологічними факторами, захворюваннями (може бути у підлітків із психопатологічними рисами особистості, у невротиків, у психічно хворих людей).

Відповідь на друге питання має виходити з того, що психологічна допомога особистості з девіантною поведінкою передбачає, насамперед, її психологічну діагностику, що має на меті встановити як різновид девіантної поведінки особистості, так і чинники, що зумовили такий стан речей. У психологічній діагностиці слід, насамперед, зосередитися на власне психологічних проявах девіантної поведінки. Наприклад, не просто лише зафіксувати участь особистості в певному неформальному угрупованні, а й виявити, які саме потреби вона задовольняє при цьому (прагнення самоствердитися або відчувати захищеність в групі), виявити шлях, що призвів до цієї групи, суб'єктивне ставлення до себе, до своєї поведінки, докільля, чіткість і реалістичність усвідомлення себе і свого оточення тощо. Якщо, скажімо, зафіксовано зловживання алкоголем, то обов'язково слід визначити, наскільки вживання спиртного пов'язане з особливостями виховання, проблемами соціальної адаптації і мотивами поведінки; встановити, з якого віку людина почала вживати спиртні напої і за яких обставин, чи виявляє вона власну ініціативу у вживанні напоїв, який з психологічних компонентів сп'яніння приваблює людину, які потреби вона при цьому задовольняє, чи існує фізична і психічна залежність від алкоголю тощо.

Отже, психологічна діагностика передбачає всебічний і поглиблений аналіз особистості, виявлення недоліків у її поведінці та їх причин, позитивних аспектів і спрямована на розв'язання практичних завдань — гармонізацію розвитку особистості, сприяння її особистісному зростанню.

При цьому обстеження особистості з девіаціями поведінки має відзначатися:

- цілеспрямованістю, чітким визначенням, що саме буде предметом і метою спостереження;
- системним підходом, що дозволить вірогідно відрізнити випадкове від типового, закономірного, врахувати всі ознаки девіантної поведінки, розглядати всі чинники девіантної поведінки в їхньому взаємозв'язку;
- планомірністю і аналітичністю, що передбачає наявність чітко визначеної мети, засобів, послідовності дій, не тільки з констатацією фактів, а й їхнім поясненням, виявленням психологічної природи;
- реєстрацією результатів, що дозволяє виключити помилки пам'яті, зменшити тим самим суб'єктивізм висновків і узагальнень;
- оперуванням системою однозначних понять, спеціальних термінів, що сприяють чіткому, недвозначному позначенню матеріалу, який спостерігається, а також забезпеченню єдиного підходу до інтерпретації результатів;
- прогностичним характером, що дозволить визначити умови і засоби надання психологічної допомоги особистості тощо.

Виокремлюють такі стадії психологічної діагностики:

- попередня стадія (виявлення зовнішніх особливостей девіантної поведінки, попереднє формулювання гіпотези щодо можливих причин відхилень у поведінці особистості);
- стадія уточнення (аналіз соціально-психологічних, педагогічних та індивідуально-психологічних чинників девіантної поведінки, уточнення гіпотези);
- заключна стадія (вивчення індивідуально-психологічних якостей особистості, її фізичного і психічного здоров'я для уточнення причин відхилень у поведінці й прогнозування тенденцій особистісного розвитку).

Відповідь на третє питання має виходити з того, що стосовно осіб з порушенням психофізичного розвитку, детермінанти складових їх девіантної поведінки були визначені в руслі концепції Л.Виготського. Так розрізняють дві групи дефектів. До первинного дефекту належать часткові та загальні порушення центральної нервової системи, а також невідповідність рівня розвитку віковій нормі (недорозвиток, затримка, асинхронії розвитку, явища ретардації, регресу та акселерації). Вторинний дефект виникає в ході розвитку дитини з порушеннями психофізичного розвитку в тому випадку, якщо соціальне оточення не компенсує цих порушень, а, навпаки, детермінує відхилення в особистісному розвитку.

Далі більш детально варто зупинитись на розгляді означених у питанні концептів. Затримка психічного розвитку (ЗПР) – це уповільнення темпів розвитку, яке виражається в недостатності загального запасу знань, незрілості мислення та емоційно-вольової саморегуляції, переважанні ігрових інтересів, швидкому виснаженні інтелектуальної діяльності. Затримка

психічного розвитку є мезовим станом між нормою та дебільністю.

Ненормальний психічний розвиток може мати місце у дитини з органічним ураженням центральної нервової системи. Його вірогідні причини пов'язані із мінімальними мозковими дисфункціями (ММД, наприклад, внаслідок енцефалопатії), порушенням білатеральної взаємодії, локальними ураженнями головного мозку внаслідок нейроінфекцій чи травм головного мозку, епілепсії, прогресуючого органічного ураження ЦНС.

Психопатичний і невротичний розвиток можна об'єднати поняттям дисгармонійний психічний розвиток. Це така форма порушень розвитку, для якої характерна недостатність розвитку емоційно-вольової та мотиваційної сфери особистості при відносній збереженості інших функцій. Нерідко ці стани проявляються в стійких поведінкових порушеннях. Поєднання динамічних розладів емоційної сфери: підвищеної збудливості, лабільності, інертності, ригідності афекту й переважаючої негативної модальності емоцій (апатія, депресія, смуток, жах, гнів і т. ін.) породжує багатоманітність конкретних варіантів дисгармонійного розвитку особистості.

Псевдоадаптація може призводити до виникнення нещирої, оманливої поведінки, коли підліток імітує соціально схвалену поведінку, а насправді має стійкі егоїстичні та асоціальні погляди. Нещира поведінка потребує від підлітка постійної напруги й може призводити до неочікуваних „зривів адаптації”.

Теми для рефератів:

1. Феномен «соціального аутсайдерства» у сучасній Україні.
2. Соціальна дезадаптація як глобальна причина злочинності неповнолітніх.
3. Девіантна поведінка дітей і підлітків: поняття, класифікація й форми прояву.
4. Риси деформації особистості за асоціальним типом.
5. Чинники девіантної поведінки неповнолітніх: соціально-економічні, психолого-педагогічні та медико-біологічні.
6. Педагогічна занедбаність: діагностичні ознаки та причини.
7. Психологічні ознаки біологічно зумовленої соціальної дезадаптації неповнолітніх.
8. Важковиховуваність як форма соціальної дезадаптації неповнолітніх.
9. Сутність, форми прояву та наслідки адиктивної поведінки дітей та підлітків.
10. Феномен залежності й характеристика адиктивної особистості.
11. Алкоголізм, наркоманія, токсикоманія: спільне й відмінне.
12. Особливості вживання окремих груп наркотичних речовин (опіати, каннабіоїди, амфетаміни, екстазі, інгалянти, барбітурати).
13. Доза алкоголю: причини й наслідки вживання алкоголю для дітей.

Рекомендована література

Основна:

1. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна педагогіка» у двох частинах. – Ч. II. Практична частина. – 2-ге вид., перероб і доповн. К., 2016. 193 с.

Допоміжна:

1. Соціально-психологічні особливості формування особистості неповнолітніх правопорушників : Дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / Н.В. Малиш. - Х., 2005. - 176 с..
2. Закон і підліток : матеріали обл. наук.-практ. конф., Донецьк, 27 жовт. 2000 р.. - Донецьк : ДІВС, 2011. 184.

Тема № 3: . Кримінальна психологія неповнолітніх..

Семінарське заняття: . Кримінальна психологія неповнолітніх.

Навчальна мета заняття: розкрити соціально-психологічні аспекти кримінальної поведінки неповнолітніх, соціально-психологічні аспекти їх мотивації й специфіку окремих типів особистості неповнолітнього злочинця, а також групового вчинення злочину неповнолітніми.

Час проведення – 8 годин

Навчальні питання:

1. Психологія особи неповнолітнього злочинця.
2. Психологічна характеристика окремих типів особистості неповнолітнього злочинця.
3. Психологічні особливості злочинності молодіжних угруповань.

Методичні вказівки

Готуючись до першого питання, варто означити, що девіантна поведінка підлітків – це доволі об’ємне й змістовне поняття, яке включає відхилення в поведінці, починаючи від елементарних, простих порушень порядку до здійснення найрізноманітніших серйозних проступків, що межують з порушенням законодавства. У психолого-педагогічній літературі та практиці школи до цих дітей відносять усіх психічно здорових дітей (з відхиленнями у межах норми), які мають проблеми (затримки, відставання) у моральному, розумовому, емоційно-вольовому розвитку в той чи інший період онтогенезу і через це не піддаються звичайним заходам педагогічного впливу. Залежно від ступеня, походження і характеру відхилень, їх соціальних і особистісних наслідків, розрізняють певні види девіацій: девіантну, делінквентну та кримінальну поведінку.

Девіантна поведінка – один з видів поведінки з відхиленням, який пов’язаний з порушенням відповідних до віку соціальних норм і правил

поведінки, характерних для мікросоціальних відносин (сім'я, школа) і малих статеві-вікових соціальних груп. Такий тип поведінки ще називають антидисциплінарним, а дітей – важковиховуваними. Саме слово важковиховуваність указує на труднощі у вихованні, формуванні особистості дитини, на її нездатність або небажання засвоювати педагогічні впливи і активно на них реагувати. Важковиховувана дитина – це насамперед той, хто чинить активний опір або протидію вихованню, висловлює недовіру до педагогів, проявляє негативізм до педагогічного процесу, провокує і створює передумови для конфліктних ситуацій.

Делінквентна поведінка, на відміну від девіантної, характеризується як асоціальні проступки дітей і підлітків, які повторюються і формуються у певний стереотип дій, що порушують правові норми, але не тягнуть за собою кримінальної відповідальності. Типовими проявами делінквентної поведінки є агресивно-насильницька поведінка, побої, образи, підпали, садизм по відношенню до іншої людини; корислива поведінка (дрібні крадіжки, вимагання та інші дії, пов'язані з прагненням отримати матеріальну вигоду); розповсюдження та продаж наркотиків. Делінквентна поведінка виражається не тільки в поведінковому аспекті, але й у внутрішньому, особистісному, коли у підлітка відбувається деформація ціннісних орієнтацій, що веде до послаблення контролю системи внутрішньої регуляції. Різні форми девіантної та делінквентної поведінки передують кримінальній поведінці неповнолітніх, що трактується як протиправний вчинок, який з досягненням віку кримінальної відповідальності служить основою для порушення кримінальної справи за певними статтями кримінального кодексу. На відміну від підходу деяких авторів до характеристики різних видів девіацій, український учений О.Безпалько відносить поняття девіантної, делінквентної та кримінальної поведінки до поняття „делінквентна поведінка”, розглядаючи ще такі види девіантної поведінки, як адиктивна та психопатологічна.

Підготовка до другого питання має початись з аналізу базових концептів. Серед загальних визначень агресії, на які може спиратися психолого-юридичний аналіз агресивної поведінки неповнолітніх, заслуговує на увагу визначення, запропоноване О.М. Морозовим. На його думку, агресія - це все те, що створює загрозу, може мати наслідком напад, моральні, фізичні або матеріальні збитки. Відносно кримінальної агресії неповнолітніх дане визначення можна трансформувати і конкретизувати наступним чином: агресія представляє собою деструктивний (пошкоджуючий, руйнуючий, знищуючий) впливу морально-психологічній, фізичній чи матеріально-майновій формі на особу, групу осіб, матеріальні цінності, живу чи неживу природу. На нашу думку, таке тлумачення дозволяє поєднати психологічну і юридичну площини агресії як амбівалентного феномену. Визначальною ознакою психологічної площини виступає деструктивний характер мети та засобів агресії. Визначальною ознакою юридичної площини агресії виступає суспільна

небезпечність та істотність нанесених збитків. Підлітки та юнаки мають ряд анатомо-фізіологічних, індивідуально-психологічних та соціально-психологічних особливостей, які впливають на прояви агресії, в тому числі кримінальної.

Специфічним новоутворенням є відчуття дорослості, пов'язане з намаганням самоствердитися, досягти визнання серед референтних однолітків і дорослих, завищеним (випереджальним щодо реальних можливостей) рівнем домагань. Таке відчуття може каталізуватися надмірною опікою, контролем з боку дорослих і призводити до демонстративної відмови від певних правил поведінки, прогулів у школі, тимчасових зникнень із сім'ї, хуліганських витівок.

Важливою особливістю неповнолітніх, яка впливає на їх кримінальну агресію, виступає бажання об'єднатися у групи однолітків, зібрати навколо себе осіб молодшого віку, долучатися до груп, очолюваних старшими за віком та більш авторитетними особами. У такому намаганні вигадливо поєднуються, з одного боку, конформність, підвищена залежність поведінки неповнолітніх від групи, з іншого - бажання лідирувати чи принаймні самоствердитися. Ще одна особливість неповнолітніх, яка суттєво впливає на рівень чи характер їх кримінальної агресії, полягає в тому, що реактивно-імпульсивний механізм регуляції поведінки поступово, але суто індивідуально підпорядковується усвідомлювально-вольовому механізмові регуляції. На швидкість та повноту такого підпорядкування впливають особливості темпераменту, акцентуації характеру, тривожність, схильність до ризику та деякі інші індивідуально-психологічні характеристики неповнолітніх. Реактивно-імпульсивний механізм регуляції соціальної поведінки лежить в основі скоєння неповнолітніми злочинів з низьким рівнем усвідомлення мотивів. Показові в цьому плані ситуативні злочини, реактивні злочини з провокуючою поведінкою жертви, дрібний груповий вандалізм, злочини з мотивів емоційної розрядки та компенсації (ревності, образу, приниження гідності), злочини у стані алкогольного, токсичного та наркотичного сп'яніння. Усвідомлювально-вольовий механізм регуляції соціальної поведінки лежить в основі скоєння неповнолітніми злочинів з високим рівнем усвідомлення їх мотивів. Показові у цьому відношенні злочини з умислу та за попередньою змовою, здирництво та пограбування, злочини у складі організованої злочинної групи.

Розглядаючи питання утягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, необхідно почати з визначення – це вид активної діяльності кримінально орієнтованих осіб, що умисно спрямована на формування в підлітків злочинних переконань, навичок, злочинного наміру й зрештою має на меті втягнення не в один конкретний злочин, а в злочинну діяльність загалом спочатку як співвиконавця, а в подальшому – як особи, у якої формуються самостійні умисли щодо вчинення певних злочинних діянь. Варто зауважити, що головне завдання з формування в підлітка свідомого бажання займатися протиправною

діяльністю полягає в деформуванні його правосвідомості, формуванні позитивного ставлення до припустимості порушень кримінально- правової чи іншої правової заборони. Загальновідомо, що зміст психології особистості (бажання, уподобання, прагнення, мотиви поведінки, установки, моральні норми) не є безпосередньо залежним від умов її мешкання, а формується під впливом психології мікрогрупи, яка є найближчим середовищем. З огляду на це, далі варто навести та обґрунтувати аргументи щодо втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність.

Підготовка до четвертого питання має ґрунтуватись на тому, що як свідчить статистика, понад 70% злочинів неповнолітні вчиняють у групі. Враховуючи неповноту статистичної інформації (окремі учасники групових злочинів не притягаються до кримінальної відповідальності у зв'язку з недосягненням віку, малозначністю діяння або ж до них застосовуються інші міри покарання), можна стверджувати, що вчинення злочину підлітком-одинаком - швидше виняток, аніж правило. Але і в таких випадках завжди наявний вплив на неповнолітнього правопорушника найближчого соціального оточення, групи з антисоціальною спрямованістю, до якої він належить чи належав раніше. Слід також відзначити, що участь у групі і співучасть у вчиненні злочину для підлітків у значній кількості випадків не збігаються, тобто не виключена різниця соціальної ролі, виконуваної в неформальній групі та при вчиненні конкретного злочину.

Злочинні групи неповнолітніх і молоді виникають, переважно, на основі неформальних груп або "груп дозвілля". Це пов'язано з такими елементами підліткової психології, як підвищена схильність до навіювання та наслідування, несталість емоційно-вольової сфери, орієнтованість на групу (конформізм), домінування потреби у спілкуванні з однолітками та переоцінка значимості їх схвалення, некритичність оцінки своїх переваг і недоліків та ін.

Звичайно, криміногенну значимість мають не перераховані вікові особливості самі по собі, а їх зміст та спрямованість. Соціальні властивості особистості у підлітків ще тільки починають формуватися. Окрім вже зазначеної недостатньої самокритичності при оцінці своєї поведінки, у них може бути навіть знижена здатність до вибіркової свідомості дій. Але особливу увагу слід приділити домінуючій у цьому віці схильності до групування. Саме в неформальній групі підлітки мають можливість виявити себе та самоствердитися як особистість.

За даними психологічних досліджень, учасників злочинних груп неповнолітніх та молоді первісно об'єднувало: сусідство по будинку - 30,4%, проживання на одній вулиці - 24,8%, спільне навчання та робота - 16%. їх антисуспільна спрямованість зумовлювалася необхідністю задоволення потреби в спілкуванні при наявній вузькості, обмеженості інтересів (їх примітивізмі), невмінні організувати свій вільний час, що посилювалося комплексом об'єктивних причин та утрудненнями у нормативному проведенні

часу. Повнокровне спілкування з однолітками в офіційному середовищі для підлітків, які опинилися в психологічній ізоляції, змінюється дозвіллям асоціального змісту. Антисупільна група стає референтною, завдяки чому негативний вплив її посилюється, а вікові особливості набувають викривлених форм: підвищена емоційність виявляється у нестриманості, потреба самоствердження - у брутальності, цинізмі тощо.

Неповнолітні учасники антисупільних груп, як правило, не здатні проявити себе та утвердитися в групах, діяльність яких є соціально-корисною. Вони поступово втрачають зв'язки з колективами, до яких формально належать, перестають орієнтуватися на їх ставлення, не цінують їх думку. До 70% з них вчаться погано чи посередньо, 40% - порушують дисципліну, 37% - раніше вже вчиняли проступки та правопорушення; наявні також конфліктні стосунки у сім'ї та школі. Загострюються такі риси характеру, як жорстокість, агресивність, нахабство, підступність (до 45% обстежених), що серед законослухняних зустрічаються значно рідше. Це наочно свідчить про порушення процесу соціалізації та моральну деформацію і призводить до спроби самоствердження серед подібних собі, в тому числі - через вчинення правопорушень. Група, у свою чергу, впливає на своїх учасників, прищеплює їм антисупільні погляди і установки, заохочує до злочинного способу життя - відбувається активний процес "перевиховання" (десоціалізація). Звичайно, не кожен важковихований підліток вступає у конфлікт із законом, але взаємозв'язок цих явищ очевидний.

На кожному етапі формування злочинної групи неповнолітніх і молоді можлива переорієнтація її на позитивний розвиток, але для цього необхідно створення відповідних сприятливих умов її функціонування в соціумі. Покинувши напризволяще, "дозвільна" група з великою ймовірністю може стати криміногенною, вчиняючи спочатку малозначні протиправні дії, спричинені бешкетуванням та пустощами, потім - правопорушення корисливого і корисливо-наси́льницького характеру, нарешті - злочини. У процесі переростання антисупільної групи неповнолітніх і молоді у злочинну в ній відбуваються важливі зміни: зменшується кількість учасників та підвищується ступінь їх ідентифікації з групою ("ми" на відміну від "вони"); зростає питома вага осіб із негативними соціально-моральними характеристиками (схильні до вживання алкоголю та наркотиків, раніше засуджені тощо); склад групи стає більш різноманітним за соціальним складом (учні загальноосвітніх шкіл і вищих закладів освіти, мало-кваліфіковані робітники, непрацюючі); учасники все більше часу проводять у місцях із кримінальним забарвленням; методи керівництва групою змінюються з демократичних на авторитарні.

Теми для рефератів:

1. Поняття особистості «неповнолітнього злочинця»: психологічний аспект.
2. Чинники злочинності неповнолітніх.

3. Психологія особи неповнолітнього злочинця.
4. Причини й форми прояву дитячої агресії.
5. Типологія особистості неповнолітніх злочинців.
6. Психологічні особливості неповнолітнього типу особистості «насильницького злочинця».
7. Психологічні особливості формування особистості та поведінки неповнолітнього «корисливого злочинця».
8. Груповий характер злочинності неповнолітніх: соціально-психологічний аспект.
9. Типологія груп неповнолітніх правопорушників.

Рекомендована література

Основна:

1. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна педагогіка» у двох частинах. – Ч. II. Практична частина. – 2-ге вид., перероб і доповн. К., 2016. 193 с.
2. Вудмаска Т. М. Горай. Л. С. Молодіжні субкультури: методико-бібліографічний матеріал. Черкаси. Черкаський методичний кабінет установ освіти, 2015. –21 с.
3. Заглада Л. Неформали: бунтівники і «непротиставленці» Освіта України. 2013. 15 квіт. С. 8-9.

Допоміжна:

1. Вертипорох Н. К. Лук'ященко Л. М. Цикл уроків за темою «Життя молоді. Молодіжна культура» Англ. мова та л-ра. 2012. № 16-18. С. 51-70.
2. Ярмиш, І.О. Психологічні механізми адаптації підлітків з кримінальною поведінкою в умовах примусової ізоляції : Автореф дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / Нац. ун-т внутр. справ України. - Х., 2003. - 20 с.

Тема № 4: Психологічні аспекти профілактичної роботи з неповнолітніми правопорушниками.

Семінарське заняття: Психологічні аспекти профілактичної роботи з неповнолітніми правопорушниками.

Навчальна мета заняття: визначити рівень засвоєння матеріалу з даної теми, рівень сформованості уявлень про сім'ї «групи ризику» які потребують посиленої психологічної підтримки.

Час проведення – 8 години

Навчальні питання:

1. Зміст і специфіка попереджувальної (превентивної) діяльності з девіантними дітьми й підлітками.
2. Реабілітаційні соціально-педагогічні технології роботи з девіантними дітьми й підлітками.

3. Психологічні основи профілактики і корекції девіантної поведінки дітей і підлітків.

Методичні вказівки

Підготовка до відповіді на перше питання має враховувати те, що для визначення особливостей девіантної поведінки використовується низка методів. Насамперед, слід відзначити метод спостереження. Як відомо, спостереження в психології полягає у фіксації проявів психічних явищ у поведінці на основі їхнього безпосереднього сприйняття. Предметом спостереження є вербальні і невербальні акти поведінки у певних ситуаціях. Це, насамперед, мовна діяльність (зміст, послідовність, тривалість, частота, спрямованість, інтенсивність), експресивні реакції (виразні рухи обличчя, тіла), положення тіла у просторі (переміщення, нерухомість, відстань, швидкість, напрямок руху), фізичні контакти (торкання, поштовхи, удари, передачі, спільні зусилля). Саме ці акти поведінки, будучи виокремлені і зареєстровані належним чином, стають характеристиками інтелектуального й особистісного розвитку, динаміки досягнень, виразності психічних станів тощо.

Так, Н. Максимова пропонує під час спостереження фіксувати такі особливості поведінки і зовнішнього вигляду досліджуваного з девіантною поведінкою: • загальний зовнішній вигляд (загальний соматотип, фізичні особливості, наявність фізичних недоліків або диспропорцій, постава, міміка і жестикуляція, тримається скуто чи вільно, адекватно чи ні, охайність в одязі, зачісці, чистота тіла, ступінь загальної рухливості тощо); • особливості мовлення (інтенсивність і тембр голосу, темп мовлення, чіткість вимови, словарний запас, наявність жаргону, брутальних виразів, специфіка вираження думок — ступінь послідовності, логічності, чіткості, швидкості словесної реакції); • соціальна поведінка (особливості встановлення контактів, ступінь невимушеності при цьому, товариськість, наявність соціальних навичок, вихованість, специфіка поведінки за ступенем домінування, агресивності, підлеглості та довірливості тощо); • настроїв (ейфорія, безтурботність, врівноваженість, серйозність, відсутність гумору, поганий настрій, тривога тощо); • ставлення до обстеження (ступінь зацікавленості: від активного небажання або недовіри, байдужості до надмірної зацікавленості); • особливості діяльності під час обстеження (ступінь уважності, швидкість вирішення поставлених завдань, особливості орієнтувальної основи дій — намагання знайти загальний спосіб вирішення завдання або дії методом спроб і помилок, темп роботи — ступінь рівномірності, швидкості, сумлінності і охайності при виконанні завдань, реакція на невдачі — агресивна, звинувачення себе, відмова від діяльності, байдужість та ін.).

Важливим методом дослідження девіантної поведінки особистості є такий різновид опитування, як вільне інтерв'ю або бесіда, який має на меті визначити ставлення респондента до певних проблем, його ціннісні орієнтації, з'ясувати

факти з його біографії, плани на майбутнє тощо під час усного безпосереднього спілкування. Передбачає реєстрацію й аналіз відповідей на запитання, а також вивчення особливостей невербальної поведінки опитуваних. Як правило, у бесіді виявляються можливі чинники, що спричинили девіантну поведінку особистості, насамперед, у її мікросоціальному оточенні (характер стосунків з батьками, з однолітками, з іншими людьми, ставлення до людей, до навчання, праці, успішність у навчанні, праці тощо). Далі напрям бесіди змінюється залежно від ситуації і може торкатися самопочуття досліджуваного, його ставлення до себе, задоволеності життям. У бесіді дослідник має можливість самостійно змінювати спрямованість, порядок і структуру запитань через використання гнучкої тактики побудови діалогу в межах заданої теми, максимальне врахування індивідуальних особливостей респондентів, домагаючись необхідної ефективності процедури.

Безумовно, у дослідженні особистості з девіантною поведінкою застосовуються й тести. Слід зазначити, що тестування як психологічний метод передбачає визначення наявності, особливостей і рівня розвитку певних психічних властивостей досліджуваного, його статусу в міжособистісних стосунках на основі виконання ним певних завдань. Як відомо, тестування провадиться за допомогою власне тестів (передбачають використання стандартизованих запитань і завдань, що мають певну шкалу значень), опитувальників, проективних методик, соціометричної методики тощо.

Опитувальники являють собою стандартизовані самозвіти і мають на меті визначення рис розвитку особистості, мотивів, інтересів, ціннісних орієнтацій, настановлень тощо. Так, наприклад, для визначення рівня домагань досліджуваного застосовується методика Хоппе, що наближена до експериментальної. Велике значення при цьому має аналіз поведінки досліджуваного під час тестових проб, зокрема, його емоцій, наполегливості в подоланні труднощів. У контексті дослідження девіантної поведінки часто використовують опитувальник Басса-Дарки, призначений для діагностики агресивних та ворожих реакцій людини.

Проективні методики передбачають створення для досліджуваного досить невизначеної ситуації, коли в її тлумаченні головним виявляється не об'єктивний, а суб'єктивний зміст — те ставлення, яке дана ситуація викликає в досліджуваного. Так, зокрема, можна використовувати набір малюнків, за якими досліджуваний має скласти певну розповідь. При її аналізі враховується як логічність у викладенні подій, так і те, який особистісний смисл вкладає досліджуваний в пояснення сюжету. Широко також використовуються проективні методики, в яких слід намалювати певні зображення, вони називаються “Неіснуюча тварина”, “Дім, дерево, будинок”, “Намалюй людину”, “Малюнок сім'ї” тощо, що дозволяють судити не тільки про ставлення людини до себе загалом, але й про окремі прояви її особистості.

Особливості емоційного реагування під час взаємодії з іншими людьми в

ситуації перешкод на шляху досягнення мети, задоволення потреб можна дослідити за методикою вивчення фрустрації, розробленої С. Розенцвейгом. На основі цієї методики, що має дитячий і дорослий варіанти, можна виявити такі типи реакцій досліджуваного: з фіксацією “на перешкоді” і з фіксацією “на самозахисті”, а також спрямованість реакції — інтропунітивну (коли реакція спрямована на самого себе, через що суб’єкт або бере на себе відповідальність за виправлення даної ситуації, або звинувачує себе), екстрапунітивну (коли реакція спрямована на живе чи неживе оточення, а розв’язання ситуації перекладається на іншу особу чи зовнішні обставини взагалі), імпунітивну (коли ситуація фрустрації розглядається досліджуваним як малозначуща, як дещо таке, що може бути виправлено само собою, варто лише зачекати).

За допомогою соціометричної методики можна визначити статус особистості в малих групах.

До методів дослідження девіантної поведінки особистості можна також віднести метод незалежних характеристик, що дозволяє виявити особливості поведінки та психічні якості досліджуваних в різних ситуаціях через сприймання різних осіб. Так, наприклад, на основі цього методу Р. Овчарова розробила комплексну експрес-діагностику соціально-педагогічної занедбаності дітей, що передбачає надання незалежних характеристик психологом і педагогом. У розробці методики дослідниця спиралася на те, що ознаками педагогічної занедбаності дітей є: • порушення Я-образу, виражене в неадекватній самооцінці та рівні домагань; • низький соціальний статус, що проявляється через неприйняття однолітків, “відкидання” батьками і обструкцію педагогів; • труднощі і неуспішність у навчанні, пов’язані з дисгармонією розвитку в соціально-педагогічному середовищі, зокрема, через гіперсоціалізованість і авторитарність педагогів і батьків; • неадекватна поведінка у соціальних ситуаціях тощо.

Відповідь на друге питання має враховувати, що особливу увагу слід звернути на тих підлітків, важковиховуваність яких спричинена відхиленнями в особистісному та психічному розвитку. Відомо, що з цього середовища значний відсоток стає злочинцями. Проте такий зв’язок аж ніяк не можна вважати фатальним. Так, якщо ми проаналізуємо біографію тих злочинців, у яких діагностовано дебільність (серед засуджених таких виявлено близько 30%), то стає очевидним, що до протиправної поведінки вони пройшли через педагогічну занедбаність як вторинний дефект, що зумовлений соціумом. Аналогічно розглядаючи долі неповнолітніх правопорушників з акцентуаціями характеру, ми також можемо констатувати, що головну роль у їхній соціальній дезадаптації зіграло все ж найближче оточення, насамперед сім’я. Навіть підлітки-психопати, незважаючи на всю серйозність цього первинного дефекту, при правильному психолого-педагогічному підході можуть поводити себе відповідно до соціально схвалюваних норм.

Психологічна корекція — метод комплексного психологічного впливу

на мету, мотиви, структуру особистості (її провідні якості) та поведінку суб'єкта, а також на розвиток певних психічних функцій: пам'яті, уваги, мислення. Головним завданням є навчання та тренінг, засвоєння нових навичок поведінки, спілкування, вирішення конфліктів тощо. Психокоригувальна робота включає такі основні види, як індивідуальна та групова психологічна корекція, психотренінг, консультативна робота із сім'єю. Завданням психокорекції та консультування є компенсування наявних порушень у розвитку особистості, поліпшення функціонування психічних процесів, допомога у вирішенні внутрішньоособистісних конфліктів.

Відповідь на третє питання має ґрунтуватись на тому, що соціально-психологічна діяльність з дітьми, схильними до вживання спиртного, – це діяльність, спрямована на конкретну дитину, яка сприяє вирішенню індивідуальних потреб дитини шляхом вивчення її особистості й оточуючого її соціуму; пошуку адекватних способів спілкування з дитиною; виявлення засобів, які допомагають дитині самостійно розв'язати власну проблему. Соціально-психологічна діяльність базується на принципах індивідуально-особистісного підходу до дитини, опори на позитивні сторони особистості дитини, об'єктивності підходу до дитини, конфіденційності.

Особливість діяльності з дітьми, схильними до вживання алкоголю, зумовлена специфікою дитячого алкоголізму як форми прояву адиктивної поведінки. Метою діяльності з підлітками, схильними до вживання алкоголю, є усунення негативних факторів, які сприяють алкоголізації дитини. Серед них виділяють: 1) індивідуально-психічний: викривлення особистісних рис, деформація мотиваційної сфери, несформованість навичок спілкування, педагогічна запущеність, затримка психічного розвитку; 2) індивідуально-соматичний: наявність у дитини спадкових соматичних захворювань, які зумовлюють відставання у фізичному розвитку; 3) соціально-позашкільний: порушення прав дитини зі сторони дорослих, відсутність опіки над дитиною чи гіперопіка, залучення дитини до протиправних дій, низький соціальний статус сім'ї, неадекватні взаєностосунки у сім'ї; 4) соціально-шкільний: негативно впливаючий соціально-психологічний клімат групи (класу), низький соціальний статус групи.

Такі основні фактори, які ускладнюють соціалізацію дитини й ведуть до розвитку в неї алкогольної залежності. Соціально-психологічна діяльність спрямована на їх мінімізацію чи повне усунення.

Мета соціально-психологічної діяльності реалізується через виконання таких завдань: створення форм активної дієвої соціально-педагогічної допомоги та захисту для конкретної дитини; формування у підлітка позитивних ціннісних орієнтацій у процесі соціально-педагогічної та корекційної роботи; залучення підлітків до соціально-корисної діяльності, формування у них різносторонніх інтересів і захоплень; виховання активної особистості, прищеплення їй якостей громадянина, сім'янина, формування позитивної

самооцінки; зміцнення фізичного та психічного здоров'я дитини шляхом здійснення комплексу медичних, психолого-педагогічних та інших заходів; формування основ правової культури дитини; формування навичок "виживання" в умовах кризи сучасного суспільства.

У діяльності соціального психолога з дітьми, схильними до вживання алкоголю, виділяють такі основні напрями: підвищення рівня соціальної адаптації дитини, схильної до алкоголізму, засобом її особистісного розвитку; профілактика алкоголізму – протиалкогольне навчання і виховання дітей з метою формування у них негативного ставлення до вживання алкоголю; просвіта батьків з метою оздоровлення сім'ї, її побуту, культури взаємовідносин між її членами; соціальна реабілітація дитини, яка має алкогольну психічну чи фізичну залежність; посередництво між дитиною й оточуючим її соціумом з метою подолання явищ дезадаптації.

Теми для рефератів:

1. Профілактика ризикованої поведінки серед неповнолітніх.
2. Психологічні аспекти попередження насильства серед дітей та молоді.
3. Система профілактики комп'ютерної ігromанії неповнолітніх.
4. Профілактика безпритульності неповнолітніх.
5. Профілактика і корекція алкоголізму та наркоманії серед неповнолітніх..

Рекомендована література

Основна:

1. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна педагогіка» у двох частинах. – Ч. II. Практична частина. – 2-ге вид., перероб і доповн. К., 2016. 193 с.
2. Вудмаска Т. М. Горай. Л. С. Молодіжні субкультури: методико-бібліографічний матеріал. Черкаси. Черкаський методичний кабінет установ освіти, 2015. 21 с.
3. Заглада Л. Неформали: бунтівники і «непротиставленці» Освіта України. 2013. 15 квіт. С. 8-9.

Допоміжна:

1. Соціально-психологічні особливості формування особистості неповнолітніх правопорушників: Дис..канд. психол. наук: 19.00.06/Н.В. Малиш. Х., 2005. 176 с.
2. Степанов, О.М. Основи психології та педагогіки : Посібник. К. : Академвидав, 2003. 504 с.
3. Ярмиш, І.О. Психологічні механізми адаптації підлітків з кримінальною поведінкою в умовах примусової ізоляції : Автореф дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / Нац. ун-т внутр. справ України. Х., 2003. 20 с.

4. Література (основна, допоміжна), інформаційні ресурси в Інтернеті

Основна:

2. Бусел Ю. Сучасні молодіжні субкультури: пофігізм чи протест Київ. Шкільний світ. 2010. 96с.
3. Вертипорох Н. К. Лук'ященко Л. М. Цикл уроків за темою «Життя молоді. Молодіжна культура» Англ. мова та л-ра. 2012. № 16-18. С. 51-70.
4. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна педагогіка» у двох частинах. – Ч. II. Практична частина. – 2-ге вид., перероб і доповн. К., 2016. 193 с.
5. Вудмаска Т. М. Горай. Л. С. Молодіжні субкультури: методико-бібліографічний матеріал. Черкаси. Черкаський методичний кабінет установ освіти, 2015. 21 с.
6. Заглада Л. Неформали: бунтівники і «непротивленці» Освіта України. 2013. 15 квіт. С. 8-9.
7. Михайленко, О. В. Севрук Р. О. Молодіжні субкультури : [хіпі, репери, готи, фрики та інші]. Біологія (наук.- метод. журн.). 2013. №8. Вкладка. С. 9-16
8. Молодіжні субкультури // Історія та правознавство. 2013. № 8. С. 16-19 .
9. Ніколіна Ю. Субкультури в інтернеті. Соц. педагог. 2014. №1 (січ.). С. 44-56.
10. Радзівський В. Якою має бути "українська" Україна, або Провідні субкультури і суспільство (історико-культурологічний нарис) Історія в школі. 2016. № 1. С. 32-39.
11. Фесун С. Є. Молодіжні субкультури : за і проти Черкаси: Черкаський методичний кабінет установ освіти. 2015. 240 с.

Допоміжна:

1. Злочинність неповнолітніх: причини, наслідки та шляхи запобігання : навч. посіб. : рекомендовано МОН України / С.І. Яковенко, Н.Ю. Максимова, Л.І. Мороз, Л.А. Мороз. - К. : Вид. Паливода А.В., 2006. - 260 с.
2. Максимова, Н.Ю. Основи дитячої патопсихології : Навч. посібник. - К. : Перун, 1996. - 464 с.
3. Соціально-психологічні особливості формування особистості неповнолітніх правопорушників : Дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / Н.В. Малиш. - Х., 2005. - 176 с.
4. Павлик, О.М. Особливості мотиваційної сфери неповнолітніх правопорушників : Дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / О.М. Павлик. - Х., 2005. - 206 С.
5. Степанов, О.М. Основи психології та педагогіки : Посібник. - К. : Академвидав, 2003. - 504 с.
6. Ярмиш, І.О. Психологічні механізми адаптації підлітків з кримінальною поведінкою в умовах примусової ізоляції : Автореф дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / Нац. ун-т внутр. справ України. - Х., 2003. - 20 с.